

УДК 347.447.82

ОДНОСТОРОННЯ ВІДМОВА ВІД ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК СПОСІБ НЕЮРИСДИКЦІЙНОЇ ФОРМИ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Л. М. БАРАНОВА,
канд. юрид. наук, доц.,
доцент кафедри цивільного права № 1,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: baranovy_lu@mail.ru
ORCID: 0000-0001-9206-5503

Досліджено сутність односторонньої відмови від зобов'язання як одного із способів неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних цивільних прав. Проаналізовано співвідношення цього способу захисту з самозахистом.

Ключові слова: зобов'язання; одностороння відмова; захист прав; неюрисдикційна форма захисту; способи захисту; самозахист.

Постановка проблеми. В науці цивільного права категорія «відмова» має універсальний характер, оскільки використовується в різних правових інститутах. Так, у Цивільному кодексі України (далі – ЦК) передбачено відмову від: майнового права (ст. 12), правочину (ст. 214), вчинення дій, які були визначені довіреністю (ст. 250), права власності (ст. 347), зобов'язання (ст. 615), договору (ст. 651), прийняття спадщини (ст. 1273) тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відмови в цивільному праві досліджувалися комплексно, зокрема такими науковцями, як Т. В. Боднар [1], І. В. Спасибо-Фатєєва [2], Г. О. Уразова [3]. Крім того, окремі види відмови розглядалися у працях, присвячених певним видам цивільних відносин.

У зобов'язальному праві передбачена можливість односторонньої відмови від зобов'язання. Така відмова здійснюється за наявності певних умов, встановлених договором або законом. Право на односторонню відмову, – зазначає Г. О. Уразова, – може бути пов'язане з наявністю певних обставин;

власним розсудом сторін; додержанням певних умов; порушенням зобов'язання тощо [4, с. 152]. В межах даної статті будуть досліджуватися тільки ті випадки, коли одностороння відмова є реакцією на порушення зобов'язання.

Метою статті є визначення юридичної природи та ознак, притаманних односторонній відмові від зобов'язання, які дозволять відмежувати цей спосіб захисту цивільних прав від інших.

Виклад основного матеріалу. Однією із загальних засад зобов'язального права є принцип незмінності зобов'язання (ст. 525 ЦК). За загальним правилом сторонам заборонено в односторонньому порядку відмовлятися від зобов'язання або змінювати його умови. Як виняток одностороння відмова або зміна зобов'язання можлива тільки у випадках, встановлених домовленістю сторін (договором) або за наявності певних обставин, визначених у законі. Однією з підстав виникнення права на односторонню відмову від зобов'язання закон називає правопорушення. При цьому зі змісту ст. 615 ЦК України вбачається, що одностороння відмова від зобов'язання є спеціальним правовим наслідком порушення зобов'язання, тому що її застосування можливе тільки у випадках, якщо це прямо передбачено договором або законом.

Одностороння відмова від зобов'язання – це дія однієї його сторони, спрямована на припинення зобов'язання. За своєю юридичною природою така відмова є одностороннім правочином [5, с. 160]. За загальним правилом односторонній правочин може створювати обов'язки для сторони, яка його вчинила, а для інших осіб – тільки права (ч. 3 ст. 202 ЦК України). Покладення одностороннім правочином обов'язків на інших осіб можливе лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами. Одностороння відмова як раз і є односторонньо-зобов'язуючим правочином, оскільки сторона зобов'язання, якій адресується відмова, зазнає певних негативних наслідків.

Одностороння відмова від зобов'язання як правочин не має самостійного характеру. Здійснити односторонню відмову можливо лише за умови існування між сторонами певного зобов'язального правовідношення. Саме тому критично сприймається положення ч. 2 ст. 214 ЦК України щодо права осіб відмовитися

від дво- або багатостороннього правочину, навіть у тому разі, якщо його умови повністю ними виконані. Одностороння відмова можлива лише від існуючого зобов'язання, а не такого, що припинилося з підстав, передбачених договором або законом.

У ст. 611 ЦК України визначені різні за своєю правовою природою наслідки порушення зобов'язання. Одні з них (сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди) відносяться до форм цивільно-правової відповідальності. Одностороння відмова від зобов'язання традиційно кваліфікується в юридичній літературі як міра оперативного впливу. Заходами оперативного впливу вважаються передбачені законом або домовленістю сторін міри юридичного впливу на боржника, який порушує зобов'язання. Застосування цих мір здійснюється управненою особою в односторонньому порядку, без звернення до суду або інших органів, до компетенції яких відноситься захист цивільних прав та інтересів.

Дослідження сутності цієї правової категорії здійснюється шляхом її порівняльного аналізу зі схожими цивільно-правовими інститутами, зокрема, цивільно-правовою відповідальністю та самозахистом.

Тривала дискусія щодо співвідношення заходів оперативного впливу та мір відповідальності в цивільному праві сьогодні практично завершилася. Переважна більшість науковців відстоюють позицію, що оскільки міри оперативного впливу відносяться до організаційних заходів, їх застосування здійснюється за умов, відмінних від цивільно-правової відповідальності. Отже, одностороння відмова від зобов'язання є способом захисту порушених цивільних прав. Виходячи з цього, реалізація стороною права на односторонню відмову від зобов'язання не обумовлюється необхідністю встановлення в діях (бездіяльності) іншої сторони повного складу правопорушення, зокрема такого його елемента як вина.

У ч. 3 ст. 235 ГК України прямо зазначено, що оперативно-господарські санкції, до яких відноситься одностороння відмова від зобов'язання (ст. 236 ГК), застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське

зобов'язання. На жаль, у коментарі до цієї статті помилково стверджується, що оперативно-господарські санкції є новим різновидом договірної відповідальності [6, с. 378].

В науці цивільного права виділяють дві форми захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів: юрисдикційну та неюрисдикційну. Оскільки одностороння відмова здійснюється стороною зобов'язання без звернення до відповідних органів, цей спосіб захисту відноситься до неюрисдикційної форми.

Однак не всі науковці вважають, що одностороння відмова від зобов'язання може бути кваліфікована як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. Так, Т. В. Боднар зазначає, що одностороння відмова слугує лише інструментом (засобом), за допомогою якого потерпіла сторона обирає відповідні способи захисту, якими можуть бути зміна або припинення правовідносин [1, с. 36]. Такий висновок авторка робить на підставі того, що в ч. 2 ст. 16 ЦК України як способи захисту цивільних прав та інтересів зазначені саме зміна та припинення правовідношення. Вбачається, що така позиція не є безспірною. По-перше, норма цієї статті закріплює способи захисту цивільних прав та інтересів судом (юрисдикційна форма). По-друге, перелік способів захисту є невичерпним, про що зазначено в абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Й останнє: припинення зобов'язання є наслідком його порушення, яке настає в результаті застосування такого способу захисту як одностороння відмова від зобов'язання (ст. 611 ЦК).

Оскільки в ст. 19 ЦК України вперше в національному цивільному законодавстві закріплено право на самозахист цивільних прав від порушень і протиправних посягань, виникає питання: як співвідносяться між собою такі правові категорії як «міри оперативного впливу» та «способи самозахисту»? Деякі автори вважають, що ця проблема носить суто теоретичний характер і не має якого-небудь практичного значення [5, с. 156]. Однак існує певна невизначеність у механізмі реалізації заходів оперативного впливу, яка може бути усунута в разі встановлення їх співвідношення зі способами самозахисту.

Розв'язання проблеми співвідношення між оперативного впливу та способів самозахисту необхідно почати із з'ясування сфери застосування самозахисту. З цього приводу існують дві основні та протилежні одна одній позиції. Перша – самозахист застосовується тільки при порушенні суб'єктивних прав, які входять до змісту абсолютних відносин, наприклад, речових. Такий підхід призводить до розмежування способів самозахисту та заходів оперативного впливу, оскільки останні застосовуються в зобов'язальних відносинах.

Прихильники іншої точки зору зазначають, що об'єктом самозахисту можуть бути будь-які цивільні права та інтереси. Ця концепція знайшла закріплення в ЦК України, оскільки ст. 19, яка закріплює право на самозахист, міститься в книзі 1 «Загальні положення». Погоджуючись з цією позицією, проаналізуємо ознаки самозахисту, визначені законом. До них відносяться: 1) факт порушення суб'єктивного цивільного права чи протиправного посягання на нього; 2) спосіб самозахисту не повинен бути заборонений законом та не суперечити моральним засадам суспільства; 3) спосіб самозахисту має відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням; 4) самозахист здійснюється самим потерпілим або іншою особою. Конкретні способи самозахисту можуть встановлюватися актами цивільного законодавства, договором або самостійно визначатися особою, яка захищається [6, с. 207]. Вважаємо, що мірам оперативного впливу, в тому числі й односторонній відмові від зобов'язання, притаманні всі зазначені характеристики, що дає підставу стверджувати, що вони відносяться до способів самозахисту.

Намагання звужити сферу застосування самозахисту, на думку Р. М. Сідельнікова, обумовлено бажанням не визнавати самозахист універсальним правовим засобом боротьби за суб'єктивні цивільні права, та збереженням за ним виключних випадків, обмежених вузькими рамками (як правило, випадків необхідної оборони та крайньої необхідності) [7, с. 84].

Застосування односторонньої відмови від зобов'язання є оперативним реагуванням сторони на порушення зобов'язання з метою припинення правопорушення, запобігання настанню негативних наслідків або їх мінімізації. Сторона, яка відмовилася від зобов'язання не позбавлена права застосувати до сторони, яка порушила зобов'язання, мір цивільно-правової відповідальності.

Виходячи з принципу рівності сторін, право на односторонню відмову від зобов'язання мають і кредитор, і боржник. При порушенні зобов'язання боржником кредитор може відмовитися від прийняття його виконання. Якщо ж зобов'язання порушив кредитор, боржник має право відмовитися від виконання зобов'язання. Одностороння відмова від зобов'язання реалізується, як правило, в тих випадках, коли сторона зобов'язання втрачає інтерес у виконанні порушеного зобов'язання.

Одностороння відмова від зобов'язання здійснюється стороною безпосередньо, тобто без звернення до уповноважених органів, зокрема суду. Тим самим ця міра захисту цивільних прав відрізняється від зміни чи розірвання договору за рішенням суду за вимогою однієї із сторін.

У разі припинення (зміни) зобов'язання односторонньою відмовою від нього право на позов виникає в іншій стороні. Вона може вимагати встановлення в судовому порядку безпідставності відмови іншої сторони від зобов'язання, тобто заперечувати факт порушення зобов'язання.

Для того, щоб зобов'язання припинилося в результаті відмови від нього однією із сторін, необхідно проінформувати про це іншу сторону. Сторона, яка вирішила відмовитися від порушеного зобов'язання, повинна повідомити про це правопорушника. У законі не визначено, в якій спосіб воля особи про відмову від зобов'язання має бути доведена до іншого учасника зобов'язання. Комплексне тлумачення норм цивільного права дозволяє стверджувати, що відмова від зобов'язання має бути здійснена в тій же формі, в якій існує саме зобов'язання.

Воля сторони, яка відмовляється від зобов'язання, має бути сприйнята іншою стороною. Між направленням й одержанням повідомлення про відмову

від зобов'язання може пройти певний час, протягом якого інша сторона (адресат) здійснювала певні дії на виконання зобов'язання. Зобов'язання припиняється односторонньою відмовою від нього в момент, коли інша сторона дізналася про відмову, тобто одержала повідомлення.

Правові наслідки односторонньої відмови від зобов'язання залежать від того, чи була відмова повною або частковою. У разі повної відмови від зобов'язання воно вважається таким, що припинилося. Одностороння відмова від зобов'язання в певній частині призводить до зміни його умов.

Доля того, що було виконане сторонами за зобов'язанням до моменту його припинення (зміни) в односторонньому порядку, визначена в законі тільки щодо договірних зобов'язань (ст. 653 ЦК України). Загальне правило полягає в тому, що сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням, оскільки відмова від зобов'язання діє на майбутнє і зворотної сили не має. Питання щодо виконаного за зобов'язанням до моменту його припинення (зміни) може бути вирішено договором (для договірних зобов'язань) або законом (для всіх зобов'язань). Наприклад, у разі істотного порушення вимог щодо якості товару за договором купівлі-продажу покупець має право відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми (ч. 2 ст. 678 ЦК України).

Висновки. Таким чином, зобов'язання припиняється (змінюється) в результаті односторонньої відмови від нього за таких умов:

- зобов'язання порушене (невиконане або виконане з порушенням умов, які складають його зміст);
- сторона зобов'язання, уповноважена договором або законом здійснити односторонню відмову від зобов'язання за даний вид порушення;
- сторона, яка відмовляється від зобов'язання, повідомила про це іншу сторону;
- сторона, яка порушила зобов'язання, одержала повідомлення про односторонню відмову іншої сторони від зобов'язання.

Список літератури:

1. Боднар Т. В. Одностороння відмова у договірних зобов'язаннях / Т. В. Боднар // Актуальні проблеми приватного права України : зб. статей до ювілею д-ра юрид. наук, проф. Н. С. Кузнецової / відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. – Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. – С. 33–50.
2. Спасибо-Фатєєва І. В. Категорія відмови в цивільному праві України / І. В. Спасибо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 3 (66). – С. 94–105.
3. Уразова Г. О. Категорія відмови в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. О. Уразова. – Харків, 2015. – 21 с.
4. Уразова А. А. Односторонний отказ от обязательства, договора и его исполнения как способ защиты субъективных гражданских прав / Г. О. Уразова // Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов : монография / под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков : Право, 2014. – С. 151–158.
5. Карапетов А. Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А. Г. Карапетов. – Москва : Статут, 2007. – 876 с.
6. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. В. К. Мамутова. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.
7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 1: Загальні положення / за заг. ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Харків : ФО-П Колісник А. А., 2010. – 320 с.
8. Сидельников Р. Н. Самозащита гражданских прав: ретроспективный взгляд и виды на будущее / Р. Н. // Проблемы законности : зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 65. – С. 82–89.

References:

1. Bodnar T. V. Odnostoronnya vidmova u dohovirnykh zobov'yazannyakh / T. V. Bodnar // Aktual'ni problemy pryvatnoho prava Ukrayiny : zb. statey do yuvileyu d-ra yuryd. nauk, prof. N. S. Kuznyetsovoyi / vidp. red. R. A. Maydanyk ta O. V. Kokhanov's'ka. – Kyuyiv : PrAT «Yurydychna praktyka», 2014. – S. 33–50.
2. Spasybo-Fatyeyeva I. V. Katehoriya vidmovy v tsyvil'nomu pravi Ukrayiny / I. V. Spasybo-Fatyeyeva // Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny. – 2011. – # 3 (66). – S. 94–105.
3. Urazova H. O. Katehoriya vidmovy v tsyvil'nomu pravi : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk / H. O. Urazova. – Kharkiv, 2015. – 21 s.
4. Urazova A. A. Odnostoronnij otkaz ot obyazatel'stva, dogovora i ego ispolneniya kak sposob zashchity sub"ektivnyh grazhdanskih prav / G. O. Urazova // Har'kovskaya civilisticheskaya shkola: zashchita sub"ektivnyh grazhdanskih prav i interesov : monografiya / pod obshch. red. I. V. Spasibo-Fateevoy. – Har'kov : Pravo, 2014. – S. 151–158.
5. Karapetov A. G. Rastorzhenie narushennogo dogovora v rossijskom i zarubezhnom prave / A. G. Karapetov. – Moskva : Statut, 2007. – 876 s. 6. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. В. К. Мамутова. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.
6. Naukovo-praktychnyy komentar Hospodars'koho kodeksu Ukrayiny / za zah. red. V. K. Mamutova. – Kyuyiv : Yurinkom Inter, 2004. – 688 s.
7. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny: Naukovo-praktychnyy komentar (poyasnennya, tлумachennya, rekomendatsiyi z vykorystannyam pozytsiy vyshchykh sudovykh instantsiy, Ministerstva yustytsiyi, naukovtsiv, fakhivtsiv). – T. 1: Zahal'ni polozhennya / za zah. red. prof. I. V. Spasybo-Fatyeyevoyi. – Seriya «Komentari ta analityka». – Kharkiv : FO-P Kolisnyk A. A., 2010. – 320 s.
8. Sidel'nikov R. N. Samozashchita grazhdanskih prav: retrospektivnyj vzglyad i vidy na budushchee / R. N. Sidel'nikov // Problemi zakonnosti : zb. nauk. prac'. – 2003. – Vip. 65. – S. 82–89.

Баранова Л. Н. Односторонний отказ от обязательства как способ неюрисдикционной формы защиты субъективных гражданских прав.

Исследована сущность одностороннего отказа от обязательства как одного из способов неюрисдикционной формы защиты субъективных гражданских прав. Проанализировано соотношение этого способа защиты с самозащитой.

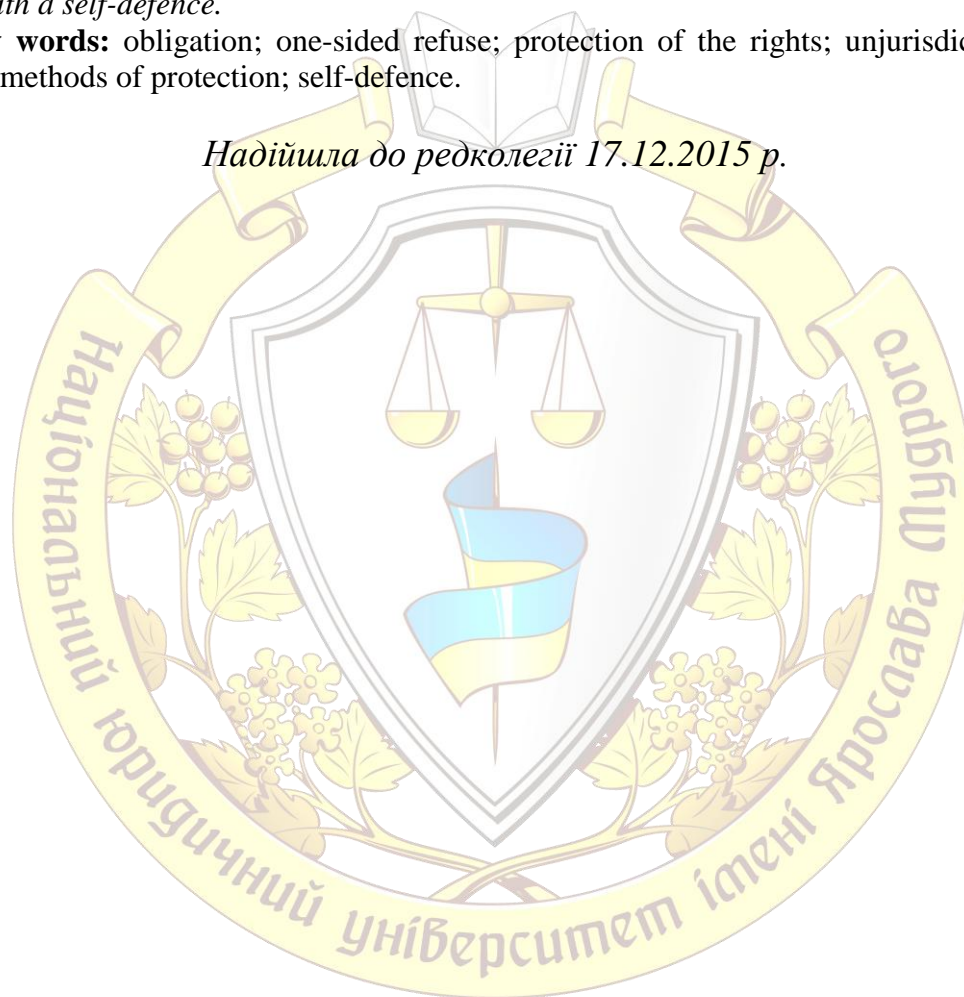
Ключевые слова: обязательство; односторонний отказ; защита прав; неюрисдикционная форма защиты; способы защиты; самозащита.

Baranova L.M. One-sided waiver of obligation as method of unjurisdiction form of defence of equitable civil rights.

Investigational essence of one-sided vidmovivid obligation as one of methods of unjurisdiction form of defence of equitable civil rights. Correlation of this method of defence is analysed with a self-defence.

Key words: obligation; one-sided refuse; protection of the rights; unjurisdiction form of protection; methods of protection; self-defence.

Надійшла до редколегії 17.12.2015 р.

Розширена анотація

статті *Баранової Л.М.* на тему: «Одностороння відмова від зобов'язання як спосіб неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних цивільних прав»

Baranova L. M., PhD, candidate of legal sciences, associate professor, associate professor of civil law department № 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv

An extended abstract of a paper on the subject of:

«One-sided waiver of obligation as method of unjurisdiction form of defence of equitable civil rights»

Statement of problem. In science of civil law category a «waiver» has universal character, as it used in different legal institutes. In the Civil code of Ukraine abandonment is envisaged from: property right, transaction, ownership, obligation, agreement and others like that.

Recent research and publications analysis. The questions of waiver as investigated the categories of civil law scientists: Bodnar T. V., Karapetov A. G. R., Spasybo-Fatyeyeva I. V., Urazova H. O. In addition, the separate types of refuse were examined in the labours sanctified to certain types of civil relations.

Paper objective. The article is a determination of legal nature and signs inherent to one-sided waiver from an obligation, that will allow to mark off this method of protection of civil rights from other.

Paper main body. By general rule to parties it is forbidden in the one-sided order to renounce an obligation or change his terms. An one-sided waiver or change of obligation is possible only in cases, parties (by an agreement) set by an agreement or at presence of certain in law. One of grounds of origin of right on one-sided waiver an obligation a law names offence.

One-sided waiver from an obligation is the action of one his side, sent to

stopping of obligation. After the legal nature such refuse is an unilateral transaction.

In science of civil law distinguish two forms to the protection of equitable civil rights and interests: jurisdiction and unjurisdiction. Investigational essence of one-sided vidmovivid obligation as one of methods of unjurisdiction form of defence of equitable civil rights. Correlation of this method of defence is analysed with a self-defence.

Conclusions of the research. An obligation ceases (changes) as a result of one-sided waiver from him on such conditions:

- an obligation is broken (unfulfilled or executed with violation of terms that fold his maintenance);
- side of obligation has a right to carry out one-sided waiver from obligation for this type of violation;
- a side that renounces an obligation reported other side about it;
- a side that violated an obligation got a report about one-sided waiver of other side from an obligation.

Key words: obligation; one-sided refuse; protection of the rights; unjurisdiction form of protection; methods of protection; self-defence.